

ДІЄСЛОВО

§ 80. ДІЙСНИЙ СПОСІБ

Теперішній час

1. Зразки дієвідмінювання в теперішньому часі:

I дієвідміна

	Однина			Множина		
1 ос.	ід-у	кол-ю	чу-ю	ід-емо	кол-емо	чу-емо
2 ос.	ід-еш	кол-еш	чу-еш	ід-ете	кол-ете	чу-ете
3 ос.	ід-е	кол-е	чу-є	ід-уть	кол-ють	чу-ють

II дієвідміна

	Однина			Множина		
1 ос.	робл-ю	бач-у	го-ю	роб-имо	бач-имо	го-їмо
2 ос.	роб-иш	бач-иш	го-їш	роб-ите	бач-ите	го-їте
3 ос.	роб-ить	бач-ить	го-їть	робл-ять	бач-ать	го-ять

За такими зразками відмінюються й дієслова доконаного виду в майбутньому часі.

Поділ дієслів на дієвідміни

2. За характером особових закінчень теперішнього часу (або майбутнього дієслів доконаного виду) дієслова поділяються на дві дієвідміни: першу й другу. Лише чотири дієслова (див. нижче [п. 7](#)) становлять окрему групу.

До першої дієвідміни належать дієслова з особовими закінченнями: -у (-ю), -еш (-єш), -е (-є), -емо (-ємо), -ете (-єте), -уть (-ють).

До другої дієвідміни належать дієслова з особовими закінченнями: -у (-ю), -иш (-їш), -ить (-їть), -имо (-їмо), -ите (-їте), -ать (-ять).

3. При визначенні особових закінчень дієслів треба мати на увазі, що:

Друга дієвідміна

а) дієслова, які мають в інфінітиві основу на -и-, -і- (-ї-) або на -а- (після ж, ч, ш) і в першій особі однини та в третій /109/ особі множини теперішнього часу (або майбутнього дієслів доконаного виду) ці голосні втрачають, належать до другої дієвідміни:

бачи-ти	бач-у	бач-ать
вари-ти	вар-ю	вар-ять
дої-ти	до-ю	до-ять
лети-ти	леч-у	лет-ять
сиді-ти	сидж-у	сид-ять
крича-ти	крич-у	крич-ать

До цієї дієвідміни належать усі дієслова на **-отіти**: *булькотіти, бурмотіти, муркотіти, цокотіти*, а також такі дієслова, як *боя-тися, стоя-ти* (з основою на **-я-**), *спа-ти* (з основою на **-а-** не після шиплячого), *біг-ти* (з основою на приголосний);

Перша дієвідміна

б) усі інші дієслова належать до першої дієвідміни, а саме:

1) дієслова з односкладовою інфінітивною основою на **-и-**, **-у-**, які зберігаються при дієвідмінюванні, а також похідні від них:

ви-ти (док. <i>завити</i>)	ви-ю	ви-ють
жи-ти	жив-у	жив-уть
кри-ти	кри-ю	кри-ють
ми-ти	ми-ю	ми-ють
ни-ти	ни-ю	ни-ють
ши-ти	ши-ю	ши-ють
чу-ти	чу-ю	чу-ють

В особових формах дієслів *бити, вити* (док. *звити*), *лити, пити* кореневий голосний **и** не зберігається: *б'ю — б'ють, в'ю — в'ють, ллю — ллють, п'ю — п'ють*;

2) дієслова з основою інфінітива на **-і-**, що зберігається при дієвідмінюванні:

білі-ти	білі-ю	білі-ють
жовті-ти	жовті-ю	жовті-ють
сині-ти	сині-ю	сині-ють /110/

3) дієслова з основою інфінітива на **-а-** не після шиплячого приголосного або після шиплячого, коли це **-а-** при дієвідмінюванні зберігається; також на **-я-**:

гна-ти	жен-у	жен-уть
закиса-ти	закиса-ю	закиса-ють
міша-ти	міша-ю	міша-ють
писа-ти	пиш-у	пиш-уть
сія-ти	сі-ю	сі-ють

4) дієслова з основою інфінітива на **-ува-** (**-юва-**), які при дієвідмінюванні у формах теперішнього часу та майбутнього дієслів доконаного виду втрачають компонент **-ва-**:

буд-ува-ти	буд-у-ю	буд-у-ють
гор-юва-ти	гор-ю-ю	гор-ю-ють
намал-юва-ти	намал-ю-ю	намал-ю-ють

Примітка. Від суфікса **-ува-** (**-юва-**) слід відрізнити суфікс **-ва-**, що зберігається в особових формах: *бу-ва-ти — бу-ва-ю, бу-ва-ють; відчу-ва-ти — відчу-ва-ю, відчу-ва-ють*; але: *ку-ва-ти — ку-ю, пізна-ва-ти — пізна-ю, ста-ва-ти — ста-ю*;

5) дієслова з основою інфінітива на **-оло-**, **-оро-**:

поло-ти	пол-ю	пол-ють
поборо-ти	побор-ю	побор-ють

6) дієслова з основою інфінітива на **-ну-**:

гляну-ти	глян-у	глян-уть
кину-ти	кин-у	кин-уть

7) дієслова з основою інфінітива на приголосний:

нес-ти	нес-у	нес-уть
пас-ти	пас-у	пас-уть
тер-ти	тр-у	тр-уть

8) дієслова з основою на **-ота-**:

бульк-ота-ти	булькоч-у	булькоч-уть
мурк-ота-ти	муркоч-у	муркоч-уть /111/

9) окремі дієслова:

жа-ти	жн-у	жн-уть
іржа-ти	ірж-у	ірж-уть
реві-ти (й <i>ревти</i>)	рев-у	рев-уть
сла-ти (= <i>посилати</i>)	шл-ю	шл-ють
сла-ти (= <i>стелити</i>)	стел-ю	стел-ють
хоті-ти	хоч-у	хоч-уть

Примітка. Дієслова, у яких в інфінітиві перед кінцевим **р** основи виступає **е**, втрачають його як в особових формах, так і в наказовому способі: *завмер-ти* — *замр-у*, *замр-уть*, *замр-и*; *тер-ти* — *тр-у*, *тр-уть*, *тр-и*; *упер-ти* — *упр-у*, *упр-уть*, *упр-и*; але: *дер-ти* — *дер-у*, *дер-уть*, *дер-и*; *жер-ти* — *жер-у*, *жер-уть*, *жер-и*.

Зміни приголосних у дієсловах, дієприкметниках і віддієслівних іменниках

4. У дієсловах першої дієвідміни відбувається зміна приголосних: **г** → **ж**, **к** → **ч**, **х** → **ш**, **з** → **ж**, **с** → **ш**, **т** → **ч**, **ст** → **щ**, **ск** → **щ** у всіх формах теперішнього часу (або майбутнього часу дієслів доконаного виду), якщо така зміна є в першій особі однини: *могти* — *можу*, *можеш*; *пекти* — *печу*, *печеш*; *колихати* — *колишу*, *колишиєш*; *в'язати* — *в'язу*, *в'язеш*; *чесати* — *чесу*, *чешеш*; *хотіти* — *хочу*, *хочеш*; *свистати* — *свищу*, *свищеш*; *полоскати* — *полощу*, *полощеш*.

5. У дієсловах другої дієвідміни в першій особі однини приголосні **д, т, з, с** змінюються на **дж, ч, ж, ш**, а **зд, ст** — на **ждж, щ**: *водити* — *воджу*, *вертіти* — *верчу*, *возити* — *вожу*, *носити* — *ношу*; *їздити* — *їжджу*, *вимостити* — *вимощу*.

Примітка. У дієслові *бігти* й похідних від нього *забігти*, *прибігти* та ін., що належать до другої дієвідміни, **г** змінюється на **ж** у всіх формах теперішнього часу (або майбутнього дієслів доконаного виду): *бігти* — *біжу*, *біжиши*.

6. Приголосні **г, з** змінюються на **ж; к, т → ч; с → ш; д, зд → дж; ст, ск → щ**:
а) у дієприкметниках перед суфіксом **-ен(ий)**: *переможений*, *вожений*, *печений*, *кручений*, *ношений*, *збуджений*, *виїжджений*, *вимощений*, *пущений*;
б) у похідних дієсловах із суфіксами **-ува-** та **-а-**: *заморожувати*, *викочувати*, *виношувати*, *розкушувати*, **/112/** *принаджувати*, *виїжджувати*, *вимощувати*; *походжати*, *саджати*; але *заважати*, хоч *завадити*, *заваджу*;
в) у віддієслівних іменниках перед суфіксом **-енн(я)**: *відношення*, *розходження*, *розгніждження*, *спрощення*; але перед **-інн(я)** ці приголосні зберігаються: *водіння*, *возіння*, *крутіння*, *носіння*.

Примітка 1. Не слід змішувати змінні **ж** і **дж**: **ж** чергується з **г, з**, а **дж** чергується з **д**: *напружуюсь*, *напруження* — *напруга*; *вожу* — *возити*; *лажу* — *лазити*; *воджу* — *водити*; *ладжу* — *ладити*; *ходжу*, *розходження* — *ходить*.

Примітка 2. У дієсловах другої дієвідміни після губних перед **я, ю** з'являється **л**: *куплять*, *ловлять*, *ломлять*, *люблять*; *куплю*, *ловлю*, *ломлю*, *люблю*. **Л** з'являється також після губних:

а) у дієприкметниках на **-ен(ий)**: *зроблений*, *куплений*, *розграфлений*;
б) у дієприкметниках на **-яч(ий)**: *гублячий*, *роблячий*;
в) у дієприслівниках на **-ячи**: *гублячи*, *люблячи*, *роблячи*;
г) у віддієслівних іменниках перед **-енн(я)**: *здешевлення*, *поглиблення*.

Примітка 3. Постфікс **-ся (-сь)** у дієсловах пишеться разом, причому в третій особі однини перед **-ся** з'являється **-ть**: *б'ється*, *лється*, *сміюся*, *смієшся*, *сміється*.

Відмінювання дієслів ДАТИ, ЇСТИ, ВІСТИ (ВІДПОВІСТИ й под.), БУТИ

7. Чотири дієслова: *дати*, *їсти*, *вісти* (яке вживається в сучасній мові тільки з префіксами: *відповісти*, *розповісти* та ін.) і *бути* з усіма похідними від них становлять відповідно до закінчень теперішнього часу (або майбутнього дієслів доконаного виду) окрему групу.

Однина

1 ос.	дам	їм	відповім
2 ос.	даси	їси	відповіси
3 ос.	дасть	їсть	відповість

Множина

1 ос.	дамо	їмо	відповімо
2 ос.	дасте	їсте	відповісте
3 ос.	дадуть	їдять	відповідять

Від дієслова *бути* вживається тільки форма *є* (інколи в поетичній мові для першої та третьої особи однини — /113/ *єсть*), що заступає всі інші форми; зрідка вживаються ще архаїчні форми: для другої особи однини — *єси*, а для третьої особи множини — *суть*.

Майбутній час

8. а) Майбутній час дієслів недоконаного виду вживається в таких формах:

1) особові форми допоміжного дієслова *бути* — *буду, будеш, буде, будемо* (зрідка *будем*), *будете, будуть* + інфінітив: *буду писати, будете ходити*;

2) інфінітив + скорочені особові форми колишнього дієслова *йти* (*иму...*) — **-му, -меш, -ме, -memo** (зрідка **-мем**), **-мете, -муть**, що стали дієслівними закінченнями, злившись з інфінітивом: *пектиму, пектимеш, пектимо, пектимемо* (зрідка *пектимем*), *пектимете, пектимуть*.

б) Майбутній час дієслів доконаного виду вживається в таких формах:

1) префікс + теперішній час: *зроблю, напишу*;

2) деякі безпрефіксні дієслова доконаного виду із закінченням теперішнього часу (найчастіше зі значенням одноразової дії): *гримну, ляжу, пуцу, стукну*.

Минулий і давноминулий час

9. Дієслова минулого часу особових закінчень не мають. Історично форми минулого часу утворилися від дієприкметників, і тому в них зберігаються афікси на позначення роду: **-в** або нульове закінчення в чол. роді, **-ла** — в жін. роді, **-ло** — в середн. роді однини, **-ли** — у множині всіх родів: *брав, ніс, пік; брала, несла, пекла; брало, несло, пекло; брали, несли, пекли*.

Давноминулий час дієслова складається з форм минулого часу цього дієслова та відповідних форм минулого часу допоміжного дієслова **бути**: *ходив був, ходила була, ходили були*.

Примітка 1. Про чергування **о, е** з **і** в дієсловах *віз, ніс* та ін. див. § 8, п. 1а. За аналогією до форм *віз, ніс, стеріг* та ін., у яких **о, е** чергуються з **і**, утворилися такі форми, як *запріг* (від *запрягти*), *ліг* (від *лягти*), де маємо **і** замість **я**.

Примітка 2. У ряді дієслів, що мають у формах теперішнього (майбутнього) часу суфіксальне **н** з особовими закінченнями, відповідний суфікс **-ну-** у формах інфінітива й минулого часу /114/ може випадати. Це буває переважно тоді, коли суфікс **-ну-** ненаголошений і дієслово не має значення одноразовості. Проте повної послідовності в уживанні інфінітива й минулого часу із суфіксом **-ну-** або без нього немає: *збліднути* — *зблід, зблідла*; *посохнути* — *посохти* — *посохнув, посох, посохнула, посохла*; *слабнути* — *заслабти* — *заслаб, заслабла*; *тягнути* — *тягти* — *тягнув, тягнула* — *потяг, потягла*.

Примітка 3. Постфікс **-ся** після суфіксів інфінітива й майбутнього часу може змінюватися на **-сь**: *узятись, узявсь, узялась, узялось, узялись*. У формі однини чол. роду це буває тільки після приголосного (але: *стерігся, опікся* тощо).

§ 81. НАКАЗОВИЙ СПОСІБ

Наказовий спосіб має лише форми другої особи однини й першої та другої особи множини з такими закінченнями:

2 ос.	однини	-и	= Ø (нульове закінчення)
1 ос.	множини	-ім (о),	-мо
2 ос.	»	-іть,	-те

1. Закінчення **-и**, **-ім (о)**, **-іть** звичайно бувають:

а) під наголосом: *бери, берім(о), беріть; живи, живім(о), живіть; іди, ідім(о), ідіть; печи, печім(о), печіть; припусти, припустім(о), припустіть;*

б) у дієсловах із наголошеним префіксом **ви-**: *вибери, виберім(о), виберіть; вижени, виженім(о), виженіть* тощо, які без префікса мають кінцевий наголос: *бери, берім(о), беріть; жени, женім(о), женіть;*

в) у дієсловах із суфіксом **-ну-** в інфінітиві після приголосного: *кивни, кивнім(о), кивніть; крикни, крикнім(о), крикніть; моргни, моргнім(о), моргніть; стукни, стукнім(о), стукніть;*

г) у дієсловах з основою на **л** або **р** після приголосного: *підкресли, підкреслім(о), підкресліть; провітри, провітрім(о), провітріть.*

2. В інших дієсловах ненаголошений голосний у закінченнях наказового способу відсутній:

а) після голосних: *грай, граймо, грайте; купуй, купуймо, купуйте; стій, стіймо, стійте; ший, шиймо, шийте;*

б) після приголосних **б, п, в, м, ж, ч, ш, щ, р**: *не горб(ся), не горбте(сь); сип, сипмо, сипте; став, ставмо, ставте; /115/ ознайом, ознайомте; ріж, ріжмо, ріжте; поклич, покличмо, покличте; руш, рушмо, руште; мори, морице; повір, повірмо, повірте;*

в) після приголосних **д, т, з, с, л, н** теж зникає, причому ці приголосні пом'якшуються: *сядь, сядьмо, сядьте; трать, тратьмо, тратьте; чисть, чистьмо, чистьте; злазь, злазьмо, злазьте; повісь, повісьмо, повісьте; визволь, визвольмо, визвольте; стань, станьмо, станьте.*

Усі ці форми наказового способу дієслів, як видно з ілюстрацій, мають у першій особі множини закінчення **-мо**, у другій особі — **-те**.

Примітка 1. Від дієслова *їсти* наказовий спосіб: *їж, їжмо, їжте*; для дієслів *доповісти, розповісти* звичайно вживаються форми: *доповідай* (від *доповідати*), *розповідай* (від *розповідати*).

Примітка 2. Приголосні **г, к** у наказовому способі переходять у **ж, ч**: *бігти* — *біжи, біжім(о), біжіть*; *лягти* — *ляж, ляжмо, ляжте*; *пекти* — *печи, печім(о), печіть* (пор. теперішній або майбутній час: *біжу, ляжу, печу*).

Приголосні **з, с, х** у словах типу *казати, писати, брехати* в наказовому способі відповідно переходять у **ж, ш**: *казати* — *кажи, кажім(о), кажіть*; *писати* — *пиши, пишім(о), пишіть*; *брехати* — *(не) бреши, (не) брешіть*; пор. теперішній час: *кажу, пишу, (не) брешу*.

Примітка 3. Усі дієслова із суфіксом **-ува-** (**-юва-**) мають перед закінченням наказового способу **у** (**ю**): *вимірй, просмолй, розказуй*.

§ 82. УМОВНИЙ СПОСІБ

Частка **б**, **би** в умовному способі пишеться окремо: **б** пишеться після слів, що закінчуються на голосний: *я хотіла б; вона б сказала; рада б узяти; я б про це розповів; би* — після слів, що закінчуються на приголосний: *я хотів би; він би сказав; я міг би взяти; він би це давно був зробив.*

§ 83. НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА (ІНФІНІТИВ)

Неозначена форма дієслова закінчується на **-ти**: *глибшати, годувати, годуватися (годуватись), жити, кинути, лізти, нести, пекти, пектися (пектись), ревти, ходити, хотіти.*

Примітка 1. В усному мовленні, а відповідно й у художній літературі іноді вживаються також скорочені форми інфінітива /116/ на **-ть**, коли перед ним немає приголосного: *брать, казатъ, кинуть, терпіть, ходить.*

Примітка 2. Про форми із суфіксом **-ну-** й без нього див. [§ 80, п. 9, прим. 2](#); там же в прим. 3 див. про постфікс **-ся (-сь)**.

§ 84. ДІЄПРИКМЕТНИК

В українській мові вживаються дієприкметники:

Дієприкметники активного стану

1. Активного стану:

а) теперішнього часу на **-чий (-а, -е)** — зрідка: *виконуючий, зростаючий, мобілізуєчий, організуючий, перетворюєчий, працюєчий*;

б) минулого часу на **-лий (-а, -е)**: *зжовклий, навислий, обмоклий, почорнілий*.

Дієприкметники пасивного стану

2. Пасивного стану минулого часу:

а) на **-ний, -а, -е (-аний, -яний, -ений, -єний, -ований, -йований, -ьований, -уваний, -юваний)**: *(зі)гнаний, (по)сіяний, (с)творений, (за)гоєний, (з)будований, (с)копійований, (с)формульований, намічуваний, виготовлюваний*;

б) на **-тий (-а, -е)**: *закритий, митий, початий, ужитий*.

Примітка 1. а) Дієприкметники на **-тий** утворюються від односкладових дієслівних основ на **-и-, -і-, -у-, -я-** (після шиплячого **-а-**), **-ер-**: *бити — битий, гріти — грітий, взути — взутий, взяти — взятий, м'яти — м'ятий, жати — жатий, терти — тертий*.

б) Паралельні форми на **-тий, -ний** утворюються від дієслів із суфіксом **-н- (-ну-)**: *вернути — вернутий і вернений, замкнути — замкнутий і замкнений, кинути — кинутий і кинений, усунути — усунутий і усунений*.

в) Паралельні форми на **-тий і -ний** утворюються й від дієслів з основою інфінітива на **-оло-, -оро-**: *колоти — колотий і колений, пороти — поротий і порений*.

Від дієслова *молоти* паралельні форми — *молотий і мелений*.

г) Від інших дієслів утворюються дієприкметники на **-ний**: *варити — варений, вертіти — верчений, вразити — вражений, громадити — громаджений, дарувати — дарований, копіювати — копійований, купити — куплений, малювати — мальований, писати — писаний, погасити — погашений*.

Примітка 2. Дієприкметники від дієслів з основою інфінітива на приголосний, на **-и-, -і- (-ї-)** перед **-ний** мають **е** (після голосних **є**): *запрягти — запряжений, виїздити — виїжджений, засидіти — засиджений, вигоїти — вигоєний*. /117/

§ 85. ДІЄПРИСЛІВНИК

1. Дієприслівники теперішнього часу утворюються від основи дієслова теперішнього часу за допомогою суфіксів **-учи (-ючи)**, **-ачи (-ячи)**.

Суфікс **-учи (-ючи)** виступає в дієприслівниках, утворених від дієслів першої дієвідміни, а суфікс **-ачи (-ячи)** — в дієприслівниках, утворених від дієслів другої дієвідміни: *беруть — беручи, виробляють — виробляючи, ідуть — ідучи, кажуть — кажучи; бачать — бачачи, летять — летячи, сидять — сидячи, сплять — сплячи.*

2. Дієприслівники минулого часу утворюються від основи дієслова минулого часу чоловічого роду за допомогою суфікса **-ши** (після основи на приголосний) і **-вши** (після основи на голосний): *брав — бравши, купував — купувавши, купив — купивши, налетів — налетівши; приніс — принісши, спік — спікши, став — ставши.*